

ДОСЛІДЖЕННЯ КНИЖКОВОЇ КОМУНІКАЦІЇ: СЕМІОТИЧНИЙ ПІДХІД

Розглянуто евристичний потенціал семіотичного підходу в дослідженні книжкової комунікації.

Ключові слова: книжкова комунікація, семіотичний підхід, структура книжкової комунікації, денотативна функція, конотативна функція.

Рассмотрен эвристический потенциал семиотического подхода в исследовании книжной коммуникации.

Ключевые слова: книжная коммуникация, семиотический подход, структура книжной коммуникации, денотативная функция, коннотативная функция.

Heuristic potential of a semiotic approach to the book communication analysis is regarded.

Key words: book communication, semiotic approach, book communication structure, denotative function, connotative function.

Дослідження книжкової комунікації слід починати з визначення її компонентної структури. Усі спроби побудови такої структури передбачають, що вона має базуватися на елементарній комунікативній структурі, в якій обов'язковими елементами є такі: комунікант (відправник, адресант, передавач), повідомлення (об'єкт, що передається) та реципієнт (адресат, приймач). Комунікант кодує інформацію, а адресат декодує, причому в процесі передачі можливі шуми й перешкоди, які заважатимуть розкодуванню. Саме такою схемою оперує теорія інформації. До неї ж звертається і семіотика як наука про знаки й знакові системи. Як виправдання редукування складних комунікативних феноменів до елементарної схеми, застосування якої є доречним лише в умовах передавання сигналу від одного автомата до іншого (телефонно-телеграфна модель технічної комунікації), видатний італійський семіотик У. Еко зазначав, що «...тільки коли нам вдасться це зробити, коли ми зможемо виокремити комунікативну структуру, що є основою складніших випадків комунікації, тільки в такому разі розглядатимемо будь-яке явище культури з позиції комунікації» [15, с. 35]. Він ускладнює цю структуру для умов, відповідно до яких комунікативний процес відбувається між людьми і в якому оперують уже не сигналами, а смислами.

Якщо йдеться про вербальне повідомлення, то роль коду відіграватиме мова, спільна як для комуніканта, так і для адресата. Саме таку модель використовував один із видатних представників формалістської школи в літературознавстві Р. Якобсон [17, с. 198]. Як основні елементи моделі він визначив адресанта, повідомлення, адресата, контекст (референт), код та контакт. Але лідер тартуської семіотичної школи М. Ю. Лотман уважав цю схему недосконалою стосовно

обмеження її кодом, який повністю або частково є спільним для адресата й адресанта. Така ситуація, на думку Лотмана, є штучною. «Код не зважає на історію, таким чином він орієнтує на штучну мову, яка й передбачається ідеальною моделлю мови взагалі... Мова — це код плюс його історія» [5, с. 15]. Такі ж погляди на код поділяє й У. Еко. Для означення цього процесу він вводить поняття лексикод — той, що доповнює код. За допомогою коду встановлюються вихідні денотативні (первинні) значення в структурі «означуване — означальне», завдяки лексикоду — конотативні (вторинні) значення, що формуються в процесі історичного розвитку мови і притаманні не всім носіям мови, а тому зрозуміти їх можна лише в певному контексті. Саме це і є запорукою плідності спілкування, оскільки в разі повного збігу кодів і лексикодів комуніканта й адресата їх розуміння буде повним, але їм не буде про що говорити. «У нормальному людському спілкуванні і, більше того, в нормальному функціонуванні мови закладено припущення про вихідну неідентичність того, хто говорить, і того, хто слухає» [5, с. 15].

Мета статті — визначити компонентну структуру книжкової комунікації із застосуванням семіотичного підходу.

У 60-ті рр. семіотика сприймалася як міждисциплінарна наука, її інструментарій став активно застосовуватися під час аналізу різноманітних галузей культури з огляду на те, що будь-яке явище можна розглядати з позиції знакової природи. У Радянському Союзі цей напрям розвивався в межах семіотики культури, на Заході він дістав назву «семіологія». Для цього напряму стало характерним розглядати всі явища культури як знакові системи, що є також феноменами комунікації. Таким чином, семіотика прагнула забезпечити єдиним інструментарієм усі наукові дисципліни, що намагаються звести різні явища до факту комунікації. Семіотизація гуманітарного знання й нині є реальністю. Сутнісною особливістю західної семіотики було те, що вона завжди маніфестувала себе як критична теорія, мета якої — визначити форми та механізми маніпуляції свідомістю через вербальні й візуальні репрезентації [2, 15, 16, 18, 19], а тому об'єктами її аналізу стали реклама, засоби масової інформації, політична діяльність [1, 10, 16]. Об'єктом семіотичного аналізу може бути й книжкова комунікація.

Під час розгляду книжкової комунікації слід зважати на те, що вона складається з різних за змістом видів комунікації, які мають місце в культурі. Це у свою чергу позначається й на елементах комунікації. Серед видів комунікації за ознакою змісту, які традиційно функціонують у книжковій формі, слід виокремити: релігійну, наукову, художню, ідеологічну. Щоб охарактеризувати їх особливості в комунікативному сенсі, звернемося до опису функцій мовної комунікації, який здійснив Р. Якобсон. Як уже зазначалося, він визначив шість елементів, із яких складається будь-яке мовне повідомлення

(адресат, повідомлення, адресант, контекст, код, контакт). Кожному з них відповідає особлива функція мови: апелятивна, поетична, експресивна, комунікативна, фатична, метамовна. Слід зважати на те, що складно знайти повідомлення, яке виконує лише одну із цих функцій, але в кожному повідомленні наявна їхня певна ієрархія. Значною мірою це стосується тексту як мовного повідомлення. За аналогією можна виокремити в кожному з видів комунікації домінуючу функцію. Так, комунікативна функція безумовно наявна в усіх видах комунікації. Будь-яке повідомлення в книжковій комунікації зазвичай про щось повідомляє. Але, якщо для наукової комунікації ця функція є найважливішою, для релігійної комунікації вона є необхідною, але не визначальною. Релігійна комунікація першою набула втілення в книжковій комунікації. Перші тексти, що дійшли до нас, є сакральними. Незалежно від конфесійних відмінностей усі вони містять Одрокровення, яке Бог(и) дав(али) людям. Святість Абсолюту освячує все, в що він утілений: слово, букву, книгу. Тобто в релігійній комунікації домінуючою є апелятивна функція мови, функція, пов'язана з адресантом. Ідеологічна ж комунікація, зазвичай, риторична, її завдання полягає в тому, щоб схилити адресата до певної точки зору, тому тут переважно експресивна функція мови, яка орієнтована на адресата.

Для атрибуції видів комунікації важливим є і код повідомлення, що використовується. Визнання абсолютності коду притаманне релігійній комунікації. Слово в ній не конвенціональне, а божественне за походженням. Більшою мірою до однозначності коду повідомлення прагне наукова комунікація, для ідеологічної ж комунікації неоднозначність коду може бути продуктивною, надавати ефектів, непередбачених, відкривати простір для метафорики.

Художня комунікація пов'язана з естетичним повідомленням, характерними ознаками якого є неоднозначність і спрямованість на себе, тобто прагнення привернути увагу адресата до того, як воно побудоване. «Повністю неоднозначне повідомлення гранично інформативне, тому що спонукає мене до різних тлумачень. Водночас воно межує із шумом і може бути зведене до чистої невпорядкованості. Плідною неоднозначністю можна вважати таку неоднозначність, яка привертає мою увагу, спонукає до зусилля інтерпретації, допомагаючи підібрати ключ до розуміння, виявити в тому, що здається безпорядком, порядок, складніший і досконаліший, ніж той, що характерний для надмірного повідомлення» [15, с. 79]. Визначення естетичного повідомлення є важливим для дослідження книжкової комунікації, адже вона здебільшого стосується естетичного повідомлення (доля їх серед загальної сукупності повідомлень у книжковій комунікації коливається залежно від типу видань). Прикладом схематизації комунікації з естетичним повідомленням є «Схема розшифрування поетичного повідомлення» [16, с. 116–117], створена У. Еко за допомогою ускладнення елементарної схеми.

Слід розглядати елементи книжкової комунікації в контексті семіотичного підходу і, насамперед, книгу як елемент, що визначає її сутність. Застосування семіотичного підходу до розгляду книги як феномену соціальної комунікації здається, на перший погляд, дещо парадоксальним, тобто передбачається сам процес соціальної комунікації, який здійснюється за допомогою книги, розглянути як факт комунікації. Але це все-таки необхідно зробити з огляду на те, що соціально-комунікативна природа книги є її сутністю. Слід зазначити: семіотичний погляд на книгу сформувався в книгознавстві ще в 70-ті рр. ХХ ст. [8] і набув наукового визнання (це відображено й у визначенні поняття «книга» в енциклопедії «Книга» (Москва, 1999) [9]), але в подальшому книгознавчі дослідження із застосуванням семіотичного інструментарію здійснювалися нечасто [14].

Ніхто не заперечуватиме семіотичної природи твору, що має очевидно мовний характер. Дослідження візуальних комунікацій логічно можна поширити і на матеріальну складову книги, у такому разі її елементи (шрифт, ілюстрації та ін.) також мають виразну знакову природу. Але для дослідження соціально-комунікативної природи книги слід звернути увагу саме на її функціональність, оскільки зрозуміло, що книжкова структура еволюціонувала в напрямі поліпшення функціональності, тобто своїх соціально-комунікативних властивостей. Таким чином, постає запитання: чи можна тлумачити функції з точки зору комунікації і чи не допоможе це докладніше зрозуміти, що вони являють собою як функції, виявити такі аспекти функціонування, які неможливо визначити під час функціонального аналізу.

Польський дослідник Н. Зберський, розглядаючи книгу як семіотичну систему виокремив як означуване твір, а як означальне — матеріальну субстанцію книги. Є. Л. Немировський у передмові до книги Н. Зберського «Семіотика книги» зазначив, що той не помітив, що сам твір також є означальним стосовно реальної дійсності [9]. Таким чином, Є. Л. Немировський розглядає книгу як знакову систему, в якій для обміну семантичною інформацією між двома іншими системами (автором — реально існуючим світом, автором — читачем) використовується сукупність шрифтових знаків або інших графічних образів, що сприймаються візуально, відтворених на аркушевому матеріалі рукописним або поліграфічним способом. У цьому разі доволі помітною є культурно-історична обмеженість використання терміна «книга». Для рецепції книги як феномену соціальної комунікації в еволюційній перспективі таке визначення не можна визнати задовільним.

Під час дослідження книги як елементу книжкової комунікації, на нашу думку, слід звернутися до ідей У. Еко щодо архітектурного знаку, в якому нескладно помітити спорідненість із книжковим. До речі, на спорідненість книги і будинку вказували такі видатні

теоретики з мистецтва книги як В. Фаворський, А. Сидоров, Д. Валуєнко [3, 11, 13]. Видатний художник-графік і теоретик мистецтва книги В. Фаворський зазначав: «Книга — це, з одного боку, технічний пристрій для читання, а з іншого — просторове зображення літературного твору. У цьому книга дуже нагадує архітектуру — і будинок споруджується для житла, для практичного використання, а тим менше стає мистецтвом, точніше — не тим менше, а тим більше, тому що і в книзі, і в архітектурі функція не заважає, а допомагає, стимулює просторове пластичне оформлення» [13, с. 60].

У. Еко в архітектурному знакові вбачає означальне, означуючим якого є власне функціональне призначення. Так і матеріальне втілення змісту книги більшою мірою означає ту функцію, для якої вона створюється, ніж безпосередньо її зміст. Дитячу книгу завжди можна відрізнити від наукової, водночас дві дитячі книги дуже легко сплутати, лише назва допоможе їх ідентифікувати. Означальним будуть усі елементи структури книги, котрі вказуватимуть на функціональне призначення тексту. Саме завдяки цьому книга може сприйматися як цілісність. Цілісність знаку, що поєднує в собі означальне й означуване, є гарантом цілісності книги, як єдності матеріального й духовного. Будь-які порушення такої цілісності можуть спричинити неправильну інтерпретацію книги. Прикладів таких комунікативних викривлень, на жаль, немало. Про один з таких казусів видавництва пише дослідниця творчості У. Еко А. Р. Усманова: «Деякі роки тому роман «Ім'я троянди» був перевиданий у Мінську — без коментарів, без Нотаток на полях, без академічних або будь-яких інших вступів та післямов, — одним словом, «оголений» текст, що відданий сам собі. Але не зовсім так. Контекстуальним фактором рецепції роману, за задумом видавців, котрі є досвідченими в різновидах бульварного читива, повинна бути обкладинка. Вражає агресивна строкатість фарб, що невластива академічним виданням, яка складалася в зображення хтивого монаха з оголеною красунею, зовнішність якої цілком відповідає стійкій іконографічній традиції *femme fatale*. «Наївному читачеві», роль якого в цьому разі відводилася більшості реальних читачів, природно було б припустити, що «Ім'я троянди» не що інше, як готичний роман з елементами містики, садизму й еротики, а вже ніяк не постмодерністський епос з семіотичним сюжетом і філософськими алюзіями на Пірса, Уільяма Оккама, Борхеса і багатьох інших» [12, с. 8–9].

Доречно пригадати М. М. Куфаєва, який третьою стадією (після авторської та читацької) процесу книжкового спілкування визначив «книгоробну майстерність». І хоча М. М. Куфаєв докладно розглядав її в останню чергу, епізодично вона наявна під час розгляду двох перших стадій, що зумовлено саме сприйняттям книги як цілісності, як твору інтелектуальної й матеріальної культури. Співтворцями книги є всі ті, хто «був причетний» до того, щоб стало можливим «найлегше,

найповніше і найяскравіше виявлення в матеріальній формі думки і слова людини, найдосконаліша матеріалізація саме цих — певних — думок і слів автора, найіманентніше втілення їх в доступній для огляду і відчутній формі» [4, с. 151]. І, як уважав М. М. Куфаєв, це можливо лише за умови, коли всі, хто пов'язані зі створенням книги як матеріального об'єкта, а також з її поширенням, стануть читачами, коли вони самі долучаться до спілкування з автором як читачі. Водночас дослідник знову наголошував, що і в оформленні книги індивідуальне поєднується із соціальним, оскільки на індивідуальному стилі оформлення позначаються стиль епохи, технічні можливості, матеріальні носії та ін. Цикл замикається: «Потреба автора знайти вираження своїх думок, і пошук цієї виразності в книзі, і прагнення читача отримати ці думки в найвиразнішій формі (зовнішній і внутрішній) зустрічаються чи повинні зустрічатися із жагою, з творчим прагненням друкаря до найкращого втілення в книжковій формі думок і слів автора, що призначені для цього. Ця зустріч і є актом спілкування, спільним діянням» [4, с. 152]. Таким чином, саме правильне розуміння функціонального призначення видання є запорукою того, що комунікація буде успішною.

Таке власне функціональне призначення є первинною — денотативною — функцією. Водночас можуть виникати «символічні» конотативні функції. Це пов'язано, насамперед, з тим, що книжкова комунікація відбувається в соціальному часі та просторі. Так, сучасний французький філософ Бодріяр описує шок дикунів, які побачили декілька екземплярів Біблії, оскільки вони ніколи не бачили навіть двох однакових речей. Для французьких місіонерів, що привезли ці книги, вони є Словом Божим, для атеїста — пам'яткою культури, а для дикунів — тим, чого вони в умовах натурального господарства ніколи в житті не бачили. І в цьому прикладі денотативна функція для всіх буде різною. З плином часу книги, що були в ужитку, стають історичними пам'ятками і викликають інтерес саме в такому сенсі. Навряд чи звичайний читач надасть переваги читанню літератури в дореволюційних виданнях, якщо є аналогічні твори в сучасних, хоча б через зміну орфографії. Але такі видання є пам'ятками книгодрукування і являють собою вже не комунікативну, а історичну цінність. Тобто їх головною функцією стала конотативна (вторинна), свою ж денотативну (первинну функцію) вони майже втратили.

Таким чином, структура книжкової комунікації містить такі обов'язкові елементи: автор, авторський текст (твір); інститут книговидання; книга як авторський текст, утілений у відповідну матеріальну форму, інститути книгорозповсюдження та книгозберігання; читач. Але така структура є надто спрощеною, за її допомогою неможливо отримати повного уявлення щодо комунікативної природи книги, оскільки вона не містить параметрів соціального часу й простору. Окрім того, така структура передбачає комунікацію як

міжсуб'єкту взаємодію, в якій книзі відводиться роль засобу. Така точка зору є правомірною, але обмеженою. Повною мірою соціально-комунікативну природу книги можна дослідити тільки в тому разі, коли розглядати її як повноправний суб'єкт комунікації. Відповідно до сучасних теорій, і автор, і читач як суб'єкти також не для всіх є аксіоматичними фігурами. Книга ж у межах книжкової комунікації — її сутнісна характеристика, а тому наявна завжди. Тобто, має йтися про соціально-комунікативну функцію книги.

Зазначену функцію ретельно досліджував М. М. Куфаєв. Учений виявив діалектичне поєднання в комунікативній природі книги індивідуального і соціального. Він довів, що завдяки матеріальній формі, яка вможливує збереження й передавання авторської думки в просторі та часі, книга постає водночас продуктом світової культури та її фактором. Але перелік рівнів спілкування, запропонований видатним радянським книгознавцем, не можна вважати повним.

У цьому контексті слід скористатися тезами Ю. М. Лотмана щодо соціально-комунікативної функції тексту, яка зводиться до таких процесів спілкування: адресанта з адресатом, аудиторії і культурної традиції, читача із самим собою, читача з текстом, тексту з культурним контекстом [6, с. 6]. «У контексті того, що зазначено вище, текст постає перед нами не як реалізація повідомлення будь-якою однією мовою, а як складний пристрій, що зберігає різноманітні коди, який здатний трансформувати отримані повідомлення і породжувати нові, інформаційний генератор, що має ознаки інтелектуальної особистості. У зв'язку із цим змінюються уявлення щодо відносин споживача й тексту. Замість формулювання «споживач дешифрує текст» можливе точніше: «споживач спілкується з текстом». Він контактує з ним. Процес дешифрування тексту надзвичайно ускладнюється, втрачає свій однократний і кінцевий характер, наближаючись до відомих нам актів семіотичного спілкування людини з іншою автономною особистістю» [6, с. 7]. Аналогічні процеси реалізуються і в соціально-комунікативній функції книги. Використавши ідеї М. М. Куфаєва та Ю. М. Лотмана, можна виокремити такі рівні в структурі книжкової комунікації:

1) реальний світ — автор, результатом комунікації на цьому рівні буде певний текст;

2) автор — власна суб'єктивність, результат комунікації (автокомунікації) — досягнення саморозуміння завдяки акту письма;

3) текст — культурно-історичний контекст, результат комунікації — набуття текстом ознак моделі культури або актуалізація інших, прихованих аспектів свого змісту, а також вбудовування в загальний інтертекст культури;

4) комунікативні посередники (інститут книговидання) — текст, у результаті комунікації на цьому рівні досягається створення книги

як цілісності матеріального й духовного, завдяки чому авторське повідомлення долає просторово-часові обмеження;

5) книга — культурно-історичний контекст, результат комунікації — набуття книгою конотативної функції;

6) комунікативні посередники (інститут книгорозповсюдження і книгозберігання) — книга, результатом комунікації є подолання книгою технічних і частково психологічних і соціальних бар'єрів;

7) книга — читач, у результаті комунікації на цьому рівні книга набуває статусу рівноправного співрозмовника;

8) автор — читач, у результаті комунікації — виконання книгою ролі засобу передавання тексту як у просторі, так і в часі, а також засобу зворотного зв'язку;

9) читач — соціальна пам'ять, у результаті комунікації на цьому рівні відбувається її поповнення або (й) актуалізація одних аспектів інформації, яка міститься в ній, та тимчасове чи повне забування інших;

10) читач — власна суб'єктивність, результат комунікації — під впливом книги відбуваються зміни в особистості самого читача.

Отже, книжкова комунікація в процесі ускладнення елементарної схеми комунікації набуває такої конфігурації. Перспективою дослідження є докладний розгляд означених рівнів.

Список літератури

1. Барт Р. Мифологии: анализ современной массовой культуры как знаковой системы / Р. Барт. — М. : Изд-во им. Сабашникова, 1996. — 314 с.
2. Барт Р. Семиология как приключение / Р. Барт // Мировое древо. Arbor Mundi. — 1993. — № 2.
3. Валуєнко Б. В. Архітектура книги / Б. В. Валуєнко. — К. : Мистецтво, 1976. — 211 с.
4. Куфаєв М. Н. Проблемы философии книги. Книга в процессе общения / М. Н. Куфаєв. — М. : Наука, 2004. — 188 с.
5. Лотман Ю. М. Культура и взрыв / Ю. М. Лотман // Лотман Ю. М. Семиосфера: Культура и взрыв. Внутри мыслящих миров. Статьи. Исследования. Заметки. — СПб. : Искусство-СПб, 2000. — С. 12–149.
6. Лотман Ю. М. Семиотика культуры и понятие текста / Ю. М. Лотман // Труды по знаковым системам: структура и семиотика художественных текстов. — Тарту, 1981. — С. 3–7.
7. Немировский Е. Л. К вопросу об определении книги как знаковой системы / Е. Л. Немировский // История книги. Теоретические и методологические основы: Сб. науч. тр. — М., 1977. — С. 34–43.
8. Немировский Е. Л. Книга / Е. Л. Немировский // Книга: Энциклопедия. — М., 1999. — С. 299–303.
9. Немировский Е. Л. На подступах к семиотике книги / Е. Л. Немировский // Червинский М. Система книги. Зберский Т. Семиотика книги. — М., 1981. — С. 3–8.
10. Почепцов Г. Г. Семиотика советской цивилизации / Г. Г. Почепцов // Почепцов Г. Г. Семиотика. — М.: Рефл-бук, К.: Ваклер, 2002. — С. 245–417.

11. Сидоров А. А. Книга и жизнь: сб. книговедческих работ / А. А. Сидоров. — М. : Книга, 1972. — 231 с.
12. Усманова А. Р. Умберто Эко: парадоксы интерпретации / А. Р. Усманова. — Минск. : Изд-во БГУ «ПроPILEи», 2000. — 199 с.
13. Фаворский В. А. О графике, как об основе книжного искусства / В. А. Фаворский // Искусство книги. — М., 1961. — Вып. 2. — С. 51–71.
14. Червинский М. Система книги. Зберский Т. Семиотика книги / М. Червинский, Т. Зберский. — М.: Книга, 1981. — 128 с.
15. Эко У. Отсутствующая структура: введение в семиологию / У. Эко. — СПб.: ТОО ТК «Петрополис», 1998. — 430 с.
16. Эко У. Роль читателя: исследования по семиотике текста / У. Эко. — СПб.: Simposium; М.: РГГУ, 2005. — 502 с.
17. Якобсон Р. Лингвистика и поэтика / Р. Якобсон // Структурализм: «за» и «против». — М., 1975. — С. 193–230.
18. Eco U. Semiotics and Philosophy of Language / U. Eco. — Bloomington: Indiana University Press, 1984. — 242 p.
19. Eco U. Theory of Semiotics / U. Eco. — Bloomington: Indiana University Press, 1979. — 354 p.

Надійшла до редколегії 16.09.2013 р.